

1843 ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1910

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ
ԿԸ
ՅՈՒԼԻՍ
թ. 7

ԱԶԳԱՅԻՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ՊԱՏԿԵՐԱՋԱՐԴ

ԱՄՍԱԹԵՐԹ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԵՐԴՄՈՒՆՔ

Արեգական տակ նոր բան չկայ, ըսած է Հրէից իմաստունը: Մարդը, որ զամիտ մարդը, սկսեալ իւր ընկած վիճակէն մինչև քաղաքակրթութեան բարձրագոյն աստիճանին վրայ, ունեցած է միշտ մի և նոյն հիմնական սկզբունքները, մի և նոյն կրօնական ընդարդոյա զգացումները, և առնոց արտայայտութեան գլխաւոր ձեւերն ալ փոքր ի շատէ նոյն եղած են ամէն ժամանակ և ամէն ցեղերու մէջ: Քաղաքակրթութիւնը նրբացուց, և քրիստոնէութիւնն ազնուացուց ու կատարելագործեց զանոնք:

Նոյնը կը տեսնենք և երդման սովորութեանց մէջ: Ինչ որ տոհմային բարուց քննութիւնը մեր առջեւ դրաւ ցարդ, մեր լոկ սեպհականութիւնը չէին, այլ մեծագոյն մասամբ կային հանուր մարդկութեան մէջ ալ, որոցմէ ժառանգած էին մեր նախնիք: Այդ ժառանգման մէջ իրենց բաժինն ունեցած են ներքին բնազդն ու միտքը,

զրացի զօրաւոր ազգեր, հեթանոս ու քրիստոնեայ կրօնները, Ս. Գիրքը, և տոհմային կենցաղավարութեան եղանակը: Այդ ազգական իւրաքանչիւրին որոշ բաժինը սահմանել՝ դիւրին գործ չէ. և ոչ ալ՝ թէ արտաքինն ուղղակի՝ թէ միջնորդաւ ներգործե՞ր են: Մանաւանդ որ մեր պատմութեան առաջին շրջանները շատ մթին են տակաւին, որոց լուսաւորութենէն կախուած է շատ խնդրոց լուծումը: Այս պարագային մէջ պիտի շատանամ երդմական ձեւոց համեմատութեամբ միայն, նիւթ առնելով որչափ ինչ ծանօթ է ինձ: Չպիտի ցուցնեմ օտարաց բոլոր սովորոյթները, ինչ որ կը հնուացնէր զիս զուգակշիռ ծրագրէն: Եւ զանոնք միայն՝ որ նմանութեամբ կամ մերձաւորութեամբ ազեբա ունին մերոց հետ:

—*—

Ա. — Երդումն: — Աշխատութեան սկիզբը (էջ 49) նկատեցինք աւետարանական արգելքը երդմեալու, ինչպէս և Ս. Հայրը ոմանց խօսքերը, որոնք այդ պատուէրը կ'իմանային որ և է երդման դէմ, նոյն իսկ օրինաւորին: Արդոնք վրայ կա-

բող էի յաւելուլ ուրիշ շատերն ալ, սկը-
սեալ երիցագոյներէն, ինչպէս Երանոս,
Կղեմէս աղեքսանդրացի, Տերտուղիանոս,
Հերոնիմոս և այլք, որոնք ըստ տառին
կ'առնուին Յիսուսի արգելքը, որ հետե-
ւեան է իւր ամբողջութեամբ: «Ասացաւ
առաջնոցն, մի՛ երզնուցուս սուտ, բայց հա-
տուացես Տեստն գերդմունս քո: Այլ ես
ասեմ ձեզ՝ ամենևին մի՛ երզնուլ, մի՛
յերկինս՝ զի աթոռ է Աստուծոյ, և մի՛
յերկիր՝ զի պատուանդան է ոտից նորա,
և մի՛ յերուսաղէմ՝ զի քաղաք է մեծի
արքայի. և մի՛ ի գլուխ քո երզնուցուս...
Այլ եղիցի ձեր բան՝ այոն այո և ոչն ոչ,
զի աւելին քան զայն ի չարէն է» (Մտթ.
Ե, 33—37): Յակորոս առաքեալ նոյնը
կրկնեց՝ ըսելով. «Եղբարք իմ, մի՛ երզ-
նուցուք, մի՛ յերկինս, մի՛ յերկիր, մի՛
յայլ ինչ երդումն. այլ եղիցի ձեր այոյն՝
այո, և ոչն՝ ոչ» (Ե, 12): Բրիստոնէու-
թիւնը սակայն թէ՛ այս աւետարանական
պատուէրը և թէ՛ Ս. Հարց խօսքերը մեկ-
նել ուզէր սովորական խօսակցութեանց
մէջ կատարուած երդմանց կամ երդմնա-
հարութեան դէմ՝, նկատելով որ օրինա-
ւորը ներուած հին օրինաց մէջ, պատճառ
մը չկար աններելի իմանալու նորին մէջ.
և թէ Պաւլոս յիշելով Աստուծոյ երդումն
առ Աբրահամ, և մարդոց ալ սովորու-
թիւնը, չի պարսաւեր զայն, որով կը
հաստատէ (Եբր. 9, 13—18): Եւ ինքն
իսկ առաքեալն յաճախ երդման ձեւեր կը
գործածէ, «վկայ» կոչելով զԱստուած
(Հռովմ. Ա. 9, Բ Կոր. Ա, 23. Փիլիպ. Կ,
8):

Թէ արդեօք Աւետարանի արգելման և
Հարց իմացման մէջ ստուգիւ լռելեայն
զանազանութիւն կա՞յ. արդեօք քրիստո-
նէութիւնը տիրող սովորութենէն չհետեւ-
ցո՞ց զայդ. կամ թէ Պաւլոսի երզմունքն
ի զօրացումն իւր վարդապետութեան՝ կը
յարմարին մեր պարագային, և կը մեկ-

նեն ու կ'ամոքեն միւս արգելիչ պատուի-
րանները: Հարցումներ են՝ որոց հետ չէ
պատասխանել. Եկեղեցին արդարեւ կրնար
մեղմել ինչ ինչ աւետարանական օրէնք-
ներ՝ որոնք վարդապետութեան ոգւոյն չէին
մնասեր, առաջնորդութիւլ հարկէն և ըն-
կերութեան ընթացքէն: Բայց այսու պիտի
չխափանէր զմզմ՝ խուզարկելու նոյն օ-
րինաց նախկին միտքը: Այս տեսակիտիս
մէջ ջօշափելով խնդիրը, անտեղի չպիտի
լինէր ամբողջ իմաստով առնուլ աւետա-
րանական արգելքը, երբ նկատէինք՝ որ
այդ գաղափարն ոչ լոկ փրկչական կամ
առաքելական, այլ աւելի ընդարձակ էր
և ծանօթ՝ Յիսուսի ոչ հաւատացեալ ժա-
մանակակցաց եւ: Ասոցմէ էին Եսսե-
նեան հրեայք, շատ մասամբ մերձաւոր
քրիստոնէութեան, որոնք բացարձակապէս
կ'արգելուին երզնուլ, բաց ի մէկ առթէ,
որ է իրենց ազանդոյն անդամակցելու
պահուն միայն (վիգուր. անդ). երդումն
իրենց համար հակառակ էր առաքելու-
թեան և նախատինք Աստուծոյ դէմ: Ա-
ւելին կայ. հեթանոս իմաստասէրք ալ,
որոնք բնական ողջմտութեամբ կը դա-
տէին բարոյական խնդիրները, այս մասին
կատարելապէս համաձայն էին Աւետարա-
նին, Հարց ու Եսսենեանց: Պիթագոր կոռու-
ցաւ երզմնելու սովորութեան դէմ, նոյն
իսկ հարկաւոր գործոց մէջ. իւր աշա-
կերտք լաւագոյն կը համարէին դատ մը
կորուսանել՝ քան թէ շահիլ երդմամբ:
Իրենց դպրոցին առածն էր՝ «Մի՛ երզ-
նուր»: Մենանդը՝ աշակերտ Թէոփրաս-
տի՝ նոյն գաղափարը կը յայտնէ. «Ար-
գիլէ՛ երզնուլ բարի թէ՛ չար դատերու հա-
մար»²:

Ուրեմն մեր Հարց չէին խարուեր, երբ
աւետարանական արգելքը բացարձակ ի-
մաստով կ'առնուին, և համամիտ կը հան-
դիսանային նոյն պատուերին, ինչպէս տե-
սանք (էջ 49—51):

1. Vigouroux, Dict. de la Bible. — Jurement.
— Bergier, Dict. de Théo. II. 467. — Goschler,
Dict. encycl. XXII, 12.

2. Goschler, VIII, 75.

3. Daremberg, Dict. des Antiq. — Jusjuran-
dum, 769.

Բ. — Երդմանհարություն: — Մէկ ծայրայեղութիւնէն յաւաք ուրիշ մը կը ծնանի: Երդման արգելքն հաւանորէն պտուղն էր այն գեղծմանց՝ որոց ենթարկուած էր այդ նուիրական գործն առ հասարակ աւանդէն ազգաց մէջ, ինչպէս էր և մեր քով, թէեւ օտարներ չկարենային մրցիլ մեզի հետ, դատելով գոնէ մեր ունեցած վկայութիւններէն: Եւ եթէ ուսանող ուղեցիլն բոլորովին խափանել զայն, եղանակ՝ որ փորձեցին չափ ու սահման դնել անոր, նման մեր Հարց պարսաւելով երդմահաւութիւնը:

Սինէական տասնարանայ օրինաց մին էր՝ Աստուծոյ անունը չառնուլ «ի վերայ սնոտեաց» (Եւր, Ի, 7): Ո՛րքան գեղեցիկ պիտի լինէր՝ եթէ ամէն հրեայ պահէր այդ պատուիրանը. ընդ հակառակն ժողովողն իւր օրով կը տեսնէր թէ զանցառուն և թէ պահողը. «որ երդնուն և որ յերդմանէն երկուցեալ է» (Թ, 2): Աւելի երկարօրէն կը խօսի Սիրաց, ըսելով. «Մի՛ ընտելացուցաներ զբերանն քո ընդ երդումն, և անուանակոչութեան Սրբոյն մի՛ սովորիր»: Գիտէ և անոր չար հետեւանքները. «Որ երդնուցուն և անուանիցէ հանապազ՝ ի մեղաց ոչ սրբեսցի, այլ շատերդունն լցցի անօրէնութեամբ, և ոչ ի բացեայ լիցին ի տանէ նորա հարուածը...: Եւ եթէ վայրապար ինչ երդուն՝ ոչ արդարասցի. զի լցցի տանջանօք տուն նորա» (ԻԿ, 11-14): Եւ ցոյց կու տայ՝ մեր Մանդակունոյն ի տես այնպիսեաց զգացած քստմունքը՝ երբ կ'ըսէ. «Խօսք շատերդանց ծառ կացուցանէ զհերս» (ԻԷ, 15):

Հարկաւ նոյնպէս պիտի խորհէր յոյն ողջամիտ իմաստասէրն ալ, առանց կարօտելու հրէական թելադրութեան: Պղաւտն կը զգուշացնէր երդմենեցիլ դատեալները, որ մի՛ գուցէ ստերդմութեան մէջ ընկնէին, և Աստուծոյ դէմ անարգութիւն կը համարէր անդէպ երդումը (Յղգ. օր. ԺԲ, 948): — Հնդկաց օրէնսգիրը Մանու, զոր ուշադրութեամբ քննած եմ, նոյն հոգին և սկզբունքն ունի. «Ողջամիտ մարդը, կ'ը-

սէ, թող բնաւ չերդնու ի զուր, կամ նոյն իսկ չնշին բանի համար, վասն զի զուր երդմնողը կորուստած է միւս և այս աշխարհիս մէջ՝» (Ը, 111):

Գ. — Ախրի երդման: — Երդման ընդդիմացողը եթէ որակով բարձր, բայց թուով շատ տկար էին ընդհանուր մարդկութեան մէջ, որ աւելի դիրաւ կը հպատակէր սովորութեան քան թէ բարոյականի ներգոյնին ու տեսական սկզբանց: Ուստի և երդման սովորոյթն աւելի զօրաւոր հանդիսացաւ միշտ, և այդու իբր օրինաւոր ալ ընդունուեցաւ ամէն ազգերէ: Եթէ քրիստոնէութիւնը չափով կը գործածէր զայն, ուրիշ կրօնից մէջ ընդ հակառակն շատ աւելի ընդարձակ էր անոր սահմանը: Հետեւաբար շատ երդմունք՝ որ մեր քով անպատեհ և անկանոն էին, այլոց համար օրինական կը համարուէին:

1. — Կեկեղապարտաբան մէլ: — Հրէից քով ամենէն աւելի յաճախեալ էին երդմունք, սկսեալ նահապետաց օրերէն: Աբրահամ երդմնեցոյց իւր ծառայն՝ երթալ կին բերել խահակայ իւր ազգականներէն (Կննդ. ԽԻ, 2-9): Եսաւ երդմամբ փոխանակեց անդրանկութիւնն Յակոբայ ուսպնաթանին հետ (անդ, ԻԵ, 33): Յակոբ երդում պահանջեց Յովսեփէն՝ քանանացւոց երկրին մէջ թաղել զինք (անդ, ԽԷ, 29-31): Յովսէփ երդմամբ խոստում առաւ իւր տոհմէն՝ իրենց հետ Եգիպտոսէն հանել իւր ոսկերտութիւն ալ (անդ, 29): Աբաար երդմնեցոյց զՄիքիա մարգարէ՝ անկեղծութեամբ պատմել Աստուծոյ հրամանը (Գ. Թագ. ԻԲ, 16): Միքայի մայրն համոզելու համար որդին՝ թէ անորմէ ստացած դրամը պահած է, երդումն բրաւ (Դատ. ԺԷ, 2): Սաւուղ վնուկ կնոջ երդունա՝ որ ոչ մի քնաս չպիտի հասներ իրեն՝ կոչելուն համար Սամուելի հոգին (Ա. Թագ. ԻԸ, 10): Արենների մահուան վրայ Դաւիթ երդումս մինչեւ երեկոյ չհաշակել (Ա. Թագ. Բ, 35): Նոյն ինքն եր-

1. Pauthier, Les Livres sacrés de l'Orient, 331.

դում տուաւ Բերսարէի՝ թէ անոր որդին Սողոմոն պիտի յաջորդէր իրեն (Գ. Թագ. Ա, 29)։ Աղոնիայի խնդրանաց վրայ՝ կին առնելու զԱբիսակ, եղբայրը Սողոմոն երդուաւ սպաննել զայն (անդ, Բ, 23)։ Ահա դեկիա երդմամբ խոստացաւ Երեմիայի՝ չսպաննել զայն երբ պատմէ Աստուծոյ կամքը (Երմ. 1Է, 16)։ Եւ Հերովդէս՝ տալ իւր պարանցիկ եղբորդուներ ինչ որ ուզէ (Մատթ. ԺԳ, 7-9)։ Միով բանիւ՝ անոնց թէ կարելոր է թէ ամենէն աննշան գործոց մէջ ալ անպակաս է երդումը, զրեթէ ինչպէս մեր քով։

Սոյնպիսի առիթներ աւելի սակաւ, բայց ծանօթ են ուրիշ ազգաց մէջ ալ։ Զոր օրինակ՝ Հնովմայեցիք աշխարհագրին մէջ երդմամբ կը հաստատէին իրենց յօժարակամ ամուսնութիւնն իրենց կանանց հետ, և սեպհակաս ստացուածոց արժուիթիւնը (Դարեմբ. Գ, 771)։ Ժառանգները երդում կու տային իրենց հարց կամքը գործադրելու ճշդով (անդ, 772)։ Երդման կը դիմէին նաեւ երբ կը խոստանային բան մը նուիրել, կամ չվաճառել ուրիշի, և կամ երբ վաճառում մը կ'ընէին (անդ, 771)։ — Յոյներն ալ մի և նոյն սովորոյթներն ունէին. երդումը կը մտնէր և անոնց ժառանգութեանց բաժանման մէջ, փոխատուութեանց ու վարձակալութեանց մուրհակաց, առեւտրական պայմանագրութեանց, և հանրային շինուածական յանձնառութեանց մէջ։ Նոյն իսկ սովորական վաճառորդներ երդմամբ կը խարէին գնորդները, որոց դէմ Պղատոն այնքան կը սրտմտէր, որ կ'ուզէր պատժով չափ խափաննել երդումը գործառնութեանց մէջ (անդ, 767-768)։ Կատարեալ նմանութիւն մեր Ե դարու վաճառականաց (աստ, 50), որոցմէ կային Շնորհաւոյն օրով ալ, «սուտ երդմամբ զուամիկան և զտգէտսն խարելով» (Ընդհ. 201)։ Ինչպէս և Տաթևացոյն ժամանակ, «սովորեալ հանապազ կոչէ զանունն Աստուծոյ ի վերայ ամենայն սուտ բանի. ի յառ, ի տուր, ի գինեվաճառ, ի չափ, ի կշիռ, և յայլն ամենայն» (Քրդ. ձմր. 16)։

Մանուի օրէնքը՝ որ կը չափաւորէ երդման առիթները, չար չի համարիր զայն՝ երբ կատարուի ամուսնութեան խնդրուած աղջկան մը հետ, զոհելի կովի մը անուցման և նոյն նպատակաւ այրելի նիւթոց, կամ բրահմանի մ'ազատութեան համար (Ը, 112)։ — Ղարաբը՝, զոր նոյնպէս առանձին քննութեան նիւթ ըրի, կ'աւանդէ իւր ժամանակի ոչ մահմետական Արաբաց համար՝ թէ «կ'երդնուն յանուն Աստուծոյ՝ թէ այն ինչ բանը չեն ըսած» (Թ, 75)։ Իբր թեթեւ և անպատեհ երդումն։

2. — Դատաստանի մէջ։ — Ինչպէս մեր, բոլոր ազգերն ալ սովորութիւն ըրած էին երդնուլ ատենի մէջ, Մովսիսական օրէնքը սահմանած է՝ թէ ո՞ր պարագային կը լինէր Հրէից քով. երբ ականատես չկար ամրաստանութեան, ինչպէս տեսանք արդէն մեր մէջ ալ (աստ, 52)։ Այսպէս երբ մէկը դրամ, կարասի կամ անասուն մը կը յանձնէր իւր ընկերոջ ի պահեստ, և որ և է արկածով կորսուէր, «և ոչ ոք գիտացէ», աւանդատուն երդմամբ պիտի հաստատէր իւր անմեղութիւնը (Ելք, ԽԲ, 7-11)։ Նմանապէս երբ այր մը կասկածէր իւր կնոջ հաւատարմութեան վրայ, «և վկայ ոչ գուցէ գնմանէ», անիծից երդման կ'ենթարկէին զայն (Թիւք, Ե, 11-31)։ — Նոյնպէս էր Հնովմայեցոց մէջ ալ. ամէն դատաստանական վէճ երդմամբ կ'աւարտէր. Նոյն իսկ վիճող կողմանք դեռ դատարան չգնացած, կարող էին երդմամբ լուծել խնդիրը և խնայել լինելի ծախսերը (Դարեմբ. Գ, 773)։ — Մանուի օրէնքը նմանապէս երդում կը սահմանէ երբ «վկայք չկան», որով «դատաւորը չէ կարող կատարելապէս ճանչնալ» թէ երկու հակառակորդ կողմերէն ո՞ւմ է ճշմարտութիւնը (Ը, 109)։ — Վերջապէս նոյն Հիմն է և Ղարաբնի մէջ. «Անոնք, կ'ըսէ, որ կ'ամրաստանեն իրենց կանայքը, և իրենց մէ գատ վկայ չունին, չորս անգամ պիտի երդնուն Աստուծոյ առջեւ՝ թէ ճշմարիտ

1, Pauthier, վերոյիշեալ հաւաքածոյին մէջ, 539,

կ'ըսեն», և հինգերորդին պիտի տան աւնիծից երդումը (ԽԻ, 6, 7): Բայց կինը պատժէ կ'ազատէ՝ եթէ նոյնչափ և նոյն ձեւով ինքն ալ երդնու՝ թէ ամուսինը կը ստէ (անդ, 8, 9): Վասն զի ասով անորոշ վիճակ մը կը զոյանար:

3. — Կրօնից համար. — Հրէից մէջ շատ յաճախ կը պատահինք՝ աստուածային օրինաց պահպանութեան համար տըրուած երդմանց, Դաւիթ կ'ըսէ Սղոմոնայց մէջ. «Երդուայ և հաստատեցի՝ զի պահեցից զամենայն իրաւունս արդարութեան քո» (ձԺԸ, 106). Թէ երբ՝ յայտնի չէ: Ասա թագաւորն երդում պահանջեց Յուդայի և Բենիամինի ցեղերէն՝ հաւատարմաբար ծառայելու Աստուծոյ և սպաննելու ով որ զդռնաբար առ Աստուած (Բ Մնաց. ԺԵ, 12-15): Նոյն ուխտը կատարեցին Հրեայք Նեեմիայ օրով ալ (Թ-Ժ), Բենիամինի ցեղն ոճիր մը գործեց յանձին զհետացոյ մը հարձին. Խարայեացիք միացան՝ կոտորեցին անոցմէ շատեր, և երդուան հարս չտալ անոնց աշխուհետե (Դատ. ԽԱ, 1): Երբ երդօնեցոյց Հրէից իշխաններն՝ արձակել իրենց այլազգի կանայքը, զոր առած էին հակառակ օրինաց (Ա Եղբ. Ը, 97): Նեեմի եւս երդում պահանջեց անոցմէ՝ ամուսնութիւն չկնքել հեթանոսաց հետ (ԺԳ, 25), և Հրէից կալուածները փրկանաւորել անոցմէ (Ե, 12): — Յունաց մէջ երբ պատանին չափահաս կը լինէր, կ'երդնուր չանպատուել իւր զէնքերը, չլքանել պատերազմակիցը, կտուել իւր աստուածոց ու տան, և հայրենեաց մեծութեան համար, և մեծարել հարց կրօնը (Դարեմբ. Բ, 624-5): — Ո՛չ ապաքէն այս բոլորը կը յիշեցնեն Վարդանանց ու Վահանեանց երդումները (աստ, 52-53):

4. — Դաշտանց մէջ. — Ազգաց կամ անհատից միջեւ երդմամբ կնքուած համաձայնութիւնը շատ յաճախեալ էին ինչպէս մեր (աստ 53-54), նոյնպէս ուրիշ ազգաց քով ալ: Հրէից նահապետն Աբրահամ և Գերարայի թագաւորն Աբրամէլէք՝ խաղաղութեան երդում տուին իրարու

(Ենդ. ԽԱ, 23). Նոյնպէս ըրին Խահակ և Նոյն Աբրամէլէք (անդ, ԻԶ, 30), և Նաբոլը ու Յակոբ (անդ, ԼԱ, 51-54): Յետեւայ օրով Հրէից իշխանը զարաւանացոց երդուան չկոտորել զանոնք (Յես. Թ, 15): Յոֆնաթան ու Դաւիթ յաւերժական հաւատարմութիւն երդուան իրարու (Ա Թագ. Ի, 42): Եւ Նաբուքոդոնոսոր թագաւորեցընելով զՍղեկիսա՝ հաւատարմական երդումն առաւ անորմէ (Բ Մնաց. ԼԶ, 18): — Յոյն պետութիւնը Տրոյի վրայ երթալու ժամանակ երդմամբ ուխտեցին իրարու չզառնալ՝ մինչեւ որ զայն չկործանեն (Իլիակ. Բ. 286-8, 339): Ամփիկտիոնեան կամ Ելլաբական ատենի անդամք ժողովի չմտած՝ կ'երդնուին չփնասել իրենց պաշտօնակցաց, իրենց քաղաքաց փաստաց դէմ պատերազմիլ, վրէժ խնդրել Դեդփիսի մահներէն կոդպտողներէն (Ռուլէն, Հնախ. Բ, 574): Եւ վերջապէս հելլենաց բոլոր դաշինքները սովորաբար փոխադարձ երդմամբ կ'ամրապնդէին (Դարեմբ. Բ, 1208): — Հռովմայեցիք չէին զանազանիւր Յուներէն այս մասին: Կիկերոն կը յիշատակէ «գիւնակցութիւնքն ու դաշինքը՝ յորում կը կապենք զմեզ երդմամբ, նոյն իսկ մեր թշնամեաց հետ» (Յղգ. Պշտ. Գ, չա). և Տիտոս Լիւիոս աղոր երդմամբն ալ կ'աւանդէ (Դարեմբ. Գ, 770): — Ղոպրանիս ալ ընդունելի են «դաշնակցական երդմունք» մահմետականաց և այլակրօնից մէջ իսկ (Թ, 7-12), կոչուած նաեւ «հաւատարմութեան երդումն», զոր տուողը իւրեւ թէ «կը մատուցանեն Աստուծոյ» (ԽԸ, 10):

5. — Հայտնարեան երդումն. — Այնչափ շատ են ասոր օրինակներն այլոց քով, որչափ մեր (աստ, 54): Հրէից մէջ Սաւուղ թշնամի և հետամուտ Դաւթի, հաւաննելով Յոֆնաթանայ աղաչանաց՝ երդուաւ այլ եւս չապաննել զայն (Ա Թագ. ԺԹ, 6): Սեմէի Նոյն՝ երդումն ստացաւ Դաւթէ՝ զոր նախատած էր (Բ Թագ. ԺԹ, 23): Սաւուղ պահանջեց Դաւթէ երդում՝ խնայելու իւր տան՝ երբ թագաւորէ (Ա Թագ. ԽԻ, 22): Յետ պատերազմի մը՝

պարտեալ այլազգիք երդուան Դաւթի այլ եւս զէնք չառնուլ իրարու դէմ (Բ Թագ. ԻԱ, 17): Հրէից իշխանք ամրացած բերդերու մէջ, երդումն ընդունեցան Անտիոքոսէ և անոր իշխաններէն, և ապա զուրս ելան (Ա Մակ. 2, 61): Նոյն պայմանաւ Ոնիա եւս անձնատուր եղաւ Անդրոնիկոսի (Բ Մակ. 7, 34). ճիշդ մեր Հասանայ և Սմբատայ պարագայն (աստ, 111), — Գուսնաց մէջ ալ կը տեսնուին նոյնպիսի երդմունք թէ անհատից և թէ քաղաքական կուսակցութեանց միջեւ. Աքիլիսեւ և Ագաւմենոն, Ողիսիս և իւր սպանիլոց ազգականք, Հերակլէս և Նեղէոսի որդիք՝ երդմամբ հարթեցին իրենց վէճերը. Թեսէոս և Պիրիթոյոս անեղծ բարեկամութիւն երդուան իրարու (Դարեմբ. Գ, 767): Թեսպացիք, Միտիլենացիք, Մեգարացիք և Աթենացիք՝ իրենց կուսակցական ներքին պայքարներուն վերջ տուին երդմամբ. Նոյնպէս աւարտեցան դաշնակից քաղաքաց մէջ պատահածներն ալ, ինչպէս Աթենացւոց ու Քադկիդացւոց, Մագնիսացւոց և Զմիւռնացւոց մէջ, և այլն (անդ, 753-754):

6. — Հպատակութեան երդումներ: — Կրնանք բաժնել զանոնք երեք դասակարգի: ա, Հպատակաց առ իշխանս տուածը: Տեսանք մեր Բագրատունեաց ընդունած երդումն իրենց օժման ժամանակ. և ըսի թէ Արշակունեացն անյայտ է (աստ, 55): Փաւստոս կը պատմէ՝ թէ ուրացողն Մելրուսն յարելով Շապուհ, «զնէր ընդ նմա ուխտ երդմամբ՝ զի յաւիտեան ծառայ լիցի նմա» (Դ, իգ): Արդեօք մեր նախարարք նոյնպէս չէին ընէր իրենց բնիկ թագաւորին ալ. — թէեւ Փաւստոս նոյնը չաւանդէ Շապուհ յարող միւս հայ իշխանաց մասին եւս (Դ, ծ): — Բայց զոնէ Պարսից սովորութեան համար բաւական ապացոյց է այդ: Նոյնը ծանօթ է ուրիշ հին ազգաց մէջ ալ: — Հրէից թագաւորաց արուածը կը յիշէ Ժողովուրդը (Բ, 2): Յովիդայէ քահանայն երդնուլ տուաւ ժողովրդեան՝ Բովաս արքային (Դ Թագ. ԺԱ, 4): Նոյնպէս վարուեցան նաեւ Գոթոգիայ հետ, երբ իշխան կարգեցաւ Բարեւալոց

կողմանէ (անդ, ԻԵ, 24): — Յունաց հին բռնաւորը կամ թագաւորը ալ հնազանդութեան երդում կ'ընդունէին իրենց հըպատակներէն: Սպարտացւոց զինուորը նոյնը կու տային իրենց թագաւորին. և աթենացի զինուորը՝ Երեսուն իշխանաց (Դարեմբ. Գ, 754): — Հռովմայեցոց քով եւս կը յիշուի նոյնը. սամիթացի զինուորը կ'երդնուին պատերազմի երթալ ուր և տանին զօրագլուխը. չփախչիլ անկից, և փախտողական ընկերն սպաննել (Ռուլէն, Պտմ. Հոմ. Բ, 93): — Ղաթառն ալ մի և նոյնը կը հաստատէ, ըսելով մարգարէին. «Անոնք (հաւատացեալք) երդուան յանուն Աստուծոյ՝ երդմանց ամենէն մեծաշուքը, որ եթէ դու հրամայես իրենց դիմել ի մարտ՝ պիտի ընեն». թէ և այս բանիս համար երդումն աւելորդ կը համարի (ԻԿ, 53): — Այս զինուորական երդման համեմատութիւնն եւս կատարեալ է մեր և օտարաց մէջ. հայ զինուորը ալ հնազանդութեան երդումն կու տային մեր իշխանաց՝ ըստ Շնորհալույն, որ կը յորդորէ զանոնք չզնդծանիլ իրենց իշխանութեամբ և երդմնազանցութեան պատճառ չտալ անոնց (Լինգ. 191-192):

բ. Տեսանք մեր Ռուբինեանց երդումն՝ օրինաց պահպանութեան վրայ (աստ, 55): Լաւ, ազոր օրինակները կան նաեւ Յունաց քով: Աթենացի ատենակալը կ'երդնուին վարիլ ըստ օրինաց, պաշտպանել ժողովրդեան իրաւունքները, մերժել իրենց տրուած պարգեւները, անաչառութեամբ դատել: Աթենացւոց ժողովոյն՝ անդամք նոյնպէս երդում կու տային իրենց պարտուց հաւատարիմ կատարման համար (Դարեմբ. Գ, 755-6): Ոչ միայն իշխանաւորք, այլ բոլոր աթենացի զինուորը և քաղաքացիք եւս պետական օրինաց պահպանութեան վրայ կ'երդնուին (նոյն, Գ, 753): Նմանապէս չափահասութեան մտնող ամէն յոյն երդմամբ կը խոստանար ի մէջ այլոց՝ հպատակիլ դատաւորաց, ժողովրդեան սահմանած ու սահմանելի օրինաց (նոյն, Բ, 625): — Հռովմայեցոց մէջ նոյնը կը տեսնենք. ատենակալը պարտաւոր էին

իրենց ընտրութեան առթիւ հաւատարմութիւն երդնուլ օրինաց, իսկ միապետութեան օրով՝ կայսեր վճռոց (Դարեմբ. Գ, 770, 771): Նոյն երդումը կու տային և հիւպատոսք¹, համարակալը. ծերակուտականք՝ երբ խնդրոյ մը համար քուէարկութիւն պիտի լինէր (անդ, 771). դատաւորը ամէն դատի սկիզբը կ'երդնուին ճշմարտութիւնը փնտռել և յարգել օրէնքը (անդ, 775): — Այս գաղափարն ու ձեւը, այս ինքն գերագոյն իշխանութիւն համարել օրէնքը և անոր երդնուլ, քաղաքակիրթ ազգաց միայն յատուկ էր, ինչպէս կը տեսնենք:

գ. Պայմանական կամ փոխադարձ երդում մ'ալ կար Յունաց մէջ, որ արդիւնք էր իշխանութեան պաւագոյն ըմբռնողութեան և ապահովութիւն հասարակաց իրաւանց: Մինչդեռ սպարապի թագաւորը կ'երդնուին կառավարել ըստ կարգեալ օրինաց, քաղաքն ալ երդում կու տար հաստատուն պահել թագաւորութիւնը՝ ցորչափ իշխեցողը հաւատարիմ մնալ իրենց ուխտին: Նոյնպէս կ'ընէին Եպիրոսի թագաւորը, Աթենայ արքանոց և այլք (անդ, 754): Պերգամոսի թագաւորը ևս ընդունելով զօրաց հպատակութեան երդումը, ապա և իրենք կ'երդնուին իրենց պարտաւորութեանց վրայ (անդ): — Եթէ լսենք Դարդելի, մինչդեռ մեր Ռուբինեանք կ'երդնուին օրինաց վրայ, ժողովուրդն ալ կը շարունակէր արքային երդնուլ, որ սակայն կրնայ սովորական չլինել, ըստ որում չէ յիշուած թագաւորօրհնէից մէջ. այսպէս Լեւոն Ե հազիւ ընտրուած, Հայր «կամէին առժամայն տալ նմա և ուխտս հաւատարմութեան» (ՀԳ). և որ յետածըգուելով՝ տուին ապա Սոյ պաշարման պահուն, — եթէ սա երկրորդ դիպումն մը չէր, — երդնուլ «լինել բարի և հաւատարիմ», և ըրիստոնէաբար ապրիլ, ինչ որ նախ թագաւորն ուխտեց և ապա ազգը (անդ, ՂԳ):

Դ. — Երդմտոյր: — 1. Տեսանք՝ թէ ալազան կրօնից պատկանողը իրարու երդում կու տային իւրաքանչիւրն իւր կրօնից համամատ (աստ, 55): Նոյն էր նաեւ Հրէից համար ալ, որոց արգելուած էր երդնուլ ուրիշ աստուածոց վրայ՝ բաց ի Նեովայէն, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ. հակառակ պարագային կռապաշտ կը համարուէին: Այսպէս Նաբուքոդոնոսոր ըզՍեղեկիա երդմեցուց «Ղաւտուած իւր», ոչ եթէ Բաբելոնի կոտց վրայ (Բ Մնաց. 12, 13):

2. Հասակի խնդիրն Յունաց մէջ կը զանազանէր. Մի. Գոշի անպայման արգելքը տղայոց մասին (աստ, 56) մեղմ էր անոնց մէջ, որոց տղայք կրնային երդնուլ երբ շահու վերաբերեալ էր վէճը (Դարեմբ. Գ, 773): — Աւելի բարդ էր սեռի խնդիրը: Յունաց քով կանայք ճիշդ տղայոց դիրքն ունէին (անդ). միայն քանի մ'առթից մէջ կարող էին երդնուլ. իսկ անոցմէ դուրս պարտաւոր էին անոնց փոխան երդում տալ իրենց ամուսինք (անդ, 766): Հրէուհիք կ'երդնուին երբ կասկած ծագէր իրենց հաւատարմութեան վրայ, ինչպէս վերեւ ալ տեսանք: Նոյնպէս երբ ուզէին տրամադրել ընչից վրայ, պայմանաւ որ իրենց հարց կամ ամուսինք հաւան լինէին. հակառակ պարագային երդումը չէր զօրեր. մինչդեռ անջրելի էր այն՝ երբ երդմտոյն այրի էր կամ արձակուած (Ելք, Լ, 4-16): Հետեւաբար հայ կանանց երդմեալու իրաւունքն աւելի ընդարձակ էր (աստ, 56): — Վիճակն ալ երբեմն խարականութեան պատճառ էր. ի Հոովմ՝ Արամազդայ քրմապետին արգելուած էր երդնուլ. անոր համար իւր կողմէն ուրիշ մը պիտի ընէր նոյնը՝ եթէ հարկ լինէր (Դարեմբ. Գ, 770): Այս կրօնից պաշտօնէին, ինչպէս և երդմեալու անյարմար Հիւլենուհեաց արգելքն ու փոխանակութիւնն՝ ոչ ապաքին նախանկար օրինակն է մեր մէջ տեսնուած համանման օրինաց (աստ, 56):

3. Գալով դատաստանին, Յոյնք կ'երդմեցնէին մերթ վիճող կողմանց մին միայն,

1. Darsy, Dict. gén. de Biogr... — Serment.

և մերթ երկուքն ալ, բայց աւելի յաճախ՝ ամբաստանեալը, և այս զանազանութիւնը կախումն ունէր երդմնողին նոյն խնդրոյն մէջ ունեցած հանգամանքէն (Գարեմբ. Գ, 763), ոչ եթէ թողուելով լուկ դատախազին կամ առաւել ճշմարտախօսին, ինչպէս էր մեր մէջ (աստ, 56): — Հոռովմայեցիք ի սկզբան կ'երդմնեցնէին ամբաստանեալը, որ սակայն կարող էր նոյն գործը թողուլ և չարարիօսին (նոյն, Գ, 773): Իսկ դատաստանական կազմակերպութենէն վերջ երդումն ազատ էր, և ինչ ինչ երկրորդական խնդրոց մէջ կը թողուէր մէկ կամ միւս կողման, մինչդեռ դրամական և այլ կարեւոր խնդրոց մէջ ստիպողական էր և յատուկ ամբաստանելոյն (անդ, 774-5): — Մովսիսական օրէնքը կ'երդմնեցնէր անհաւատարմութեամբ ամբաստանեալ կինն իսկ. և Ղուբանին համեմատ՝ նախ դատախազ այլը կ'երդնուր, ապա կինը, ինչպէս տեսանք վերեւ: — Հին գերման օրէնքը կու տար երդումը գլխաւորապէս ամբաստանելոյն, պաշտպանելու համար իւր անձը: Կը միջամտէին անոր ազգականներէն ազատ և անստգիւտ ծանոցուած մարդիկ եւ, որոնք երդմամբ կը հաստատէին անոր երդման ճշմարտութիւնը, և կը կոչուէին երդմնակիցք (Գոշլ. ԻԲ, 27): Այս պարագայն անծանօթ է մեր և այլոց ջով: — Վերջապէս կար վկայից երդումն ալ, յիշուած Հրէից մէջ միայն՝ իբրեւ սովորական բան մը (Ղեւտ. Ե, 1. Առակք, ԻԹ, 24), մինչդեռ անծանօթ է ուրիշ ազգաց. թէեւ գերմանական երդմնակցութիւնը կարենայ նոյնանալ ասոր հետ:

Ե. — Տեղիք երդման: — 1. Տեսանք մեր մէջ իբրեւ առաջին վայր դատաստանական երդման՝ եկեղեցին (աստ, 56), Նոյնն ուրիշ քրիստոնէից ալ սեպհական կ'երեւի. գտնէ Գերմանացիք Ը դարուն արդէն օրինապէս հետեւող են սոյն սովորութեան (Գոշլ. անդ): — Սակայն ասոր ծագումն աւելի հին է, Աւետարանէն ալ հին: Մովսիսական օրինաց համեմատ ինչ ինչ երդմունք կը տրուէին «վկայութեան խորանին» մէջ, որ էր ժամանակի սրբա-

վայրը, ինչպէս կասկածելի կանանց երդումը (Թիւք, Ե, 15-17): Նոյնպէս՝ ստացուած աւանդը գողցնողը պիտի երթար «առաջի Աստուծոյ» երդնուր իւր անմեղութեան համար (Եւք, ԻԹ, 8): Թեոդ Երուսաղեմի մէջ տաճարին դրան առջեւ կը դատէին, ուստի հարկաւ հոն ալ կ'երդմնեցնէին յանցաւորները (Երեմ. ԻԶ, 10-11): Եւ Յովիդայէ տաճարին մէջ երդմնեցողք շրջայեղ հնազանդել Յովսասայ (Գլխաւոր, ԺԱ, 4), ինչպէս Հայք կ'ուխտէին իրենց Թագաւորին (աստ, 57): — Ինձ այնպէս կը թուի՝ թէ քրիստոնէութիւնն ու հրէութիւնն այդ սովորութիւնը հետեւնուորեցին առին, որոց ջով ալ համեմատաբար հնազոյն դարուց՝ նոր էր այն՝. և որոնք կ'երդնուին մեհնեաց մէջ կամ բազնաց վրայ: Մեզմէ իսկ սկսինք քննել: Տակիտոս կը պատմէ՝ թէ մեզ դրացի և յաճախ իշխեցող Պարթեւք երդում կու տային «ի վերայ դիցն բազնաց» (ԺԱ, Բ): Նկատելով անոնց ու մեր մերձակրութիւնը սահմանակցութեամբ, ազգականութեամբ և «նմանակցութեամբ բարուց», զոր կը շեշտէ նոյն պատմիչը (ԺԳ, ԻԵ), անտեղի չպիտի լինի հետեւեցնել՝ թէ Հայք ալ Լուսաւորչէն յառաջ նոյնպէս կ'երդնուին: — Նոյնը կը տեսնենք ուրիշ ազգաց մէջ ալ. ո՞վ չգիտէ Անիքաղայ Հոռովմայեցւոց դէմ հանրածանօթ երդումը, կանգնած բազնին առջեւ և ձեռնը դրած զոհին վրայ: Չափահաս Հելլէնք կ'երդնուին Ակրոպոլի կողին զետեղուած Ալլաւրի տաճարին մէջ (Գարեմբ. Բ, 624). և քրմուհիք՝ Ապոլոնի մեհնէին մէջ (անդ, Գ, 758): Նոյնպէս յԱյնոս կալուածոց գնման երդմունք կը կատարուէին սեղանին առջեւ (անդ, 768): — Սամիթացիք կ'երդմնեցնէին իրենց զինուորները սեղանոց ջով, որոց վրայ զօհեր կային (Ռուլէն, Պտմ. Հո. Բ, 93): Եւ նեպականին մէջ Ննէաս ու Լատինոս կ'երդնուն նոյնպէս բազնի մը ջով (ԺԲ, 176), որոյ մէջ կը տեսնենք հոռովմական սո-

1. Dict. des Moeurs. - Serment. - Nuova Enciclopedia. - Giuramento.

վորութիւնը՝ երդմնելու առոնին կամ որ և է աստուծոյ մը սեղանին վրայ (Դարեմբ. Գ, 771): Եւ Հոովմայեցի նորընտիր հիւսպատուք իրենց երդումը կու տային կապիտոլիան Արամազդայ տաճարին հանդէպ (Դարեմբ. բոք. 2606): — Վերջապէս Ղուրանն ալ երդման ընտրելագոյն տեղին կը համարի «սուրբ ազօթարանին մօտ», որով աւելի հաստատուն կը լինէր (Թ, 7):

2. Մեր միւս երդմնավայրն էր ատեանը (աստ, 57): Բայց այդ միայն մերը չէր. երբ Հրէից դատաստանը կը կատարուէին սովորաբար քաղաքաց զրանց առջեւ՝ անոնց ընդարձակութեան համար, և թագաւորը կը դատէր իւր պալատան գաւթին մէջ (Գ Թագ. Ե, 7), կը հետեւի թէ նոյն վայրերու մէջ ալ կ'ընդունէին երդումը: — Գերմանացիք նախ քան իրենց քրիստոնէութիւնը կ'երդմնեցնէին մահապարտութեան հրապարակին մէջ (Գոշլ. ԽԲ, 27):

3. Կենցաղավարութեան սովորական պատահարներուն ինչպէս մեր հարցը (աստ, 57), ուրիշ ազգերն ալ կը հարկադրէին երդում տալ յաճախ և առանց խտրութեան տեղւոյ: Յսկոք նահապետ Նաքովւրայ երդուաւ լեւան մը վրայ (Մինդ. ԼԱ, 54): Հրէից առոնին կամ ընկերական կենաց մէջ այն շատ յաճախ պատահած երդմաները՝ զորս տեսանք վերեւ, բնականապէս կը տրուէին ուր որ հանդիպէր: Սաւուղ երդուաւ կախարդին տան մէջ (Ա Թագ. ԻԲ, 10). Դաւիթ և Յովնաթան՝ անդի մը մէջ (Ա Թագ. Ի, 42). դարձեալ Դաւիթ՝ իւր ապարանքի մէջ (Գ Թագ. Ա, 29). Հրեայք Նեեմեայ օրով՝ «ի քարձրաւանդակ տեղում» (Նեեմ. Թ, 3), և այլն: — Նոյն զանազանութիւնը կը տեսնենք և Յունաց քով. Դյոյոն, Ալամանիոն և Աքիլիւս կ'երդմնուէ իրենց բանակին մէջ (Իլիադ. Ժ, 329. ԺԹ, 258. ԽԲ, 43). Ատրիդէս՝ դաշտի մը մէջ (անդ, Գ, 276). արցայեցիք՝ ծովափին վրայ (անդ, Բ, 333), և այլն,

ուր չկան ոչ տաճարք, ոչ բազիլիք: — Վերջապէս կը համաձայնի այլոց հետ հոովմէական սովորոյթն ալ. Վիլգելիոս երդնուլ կու տայ Յուլիոսի՝ պատնիշի մը մէջ ի դաշտավայրի (Են. Թ, 230). Ատենակալը կ'երդմնուին հրապարակային բեմի մը վրայ (Դարեմբ. Գ, 770), և այլն:

Հ. ՎԱՐԿԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

Շարայադելի

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍԲ

ՀԱՅ-ԲՈՇԱՆԵՐՈՒ ԼԵԶՈՒԻՆ ՎՐԱՅ

Հանդուցեալ Պրոֆ. Գ. Պ. Պատկանեան՝ 1887ին Պետրբուրգի մէջ հրատարակեց տետրակ մը հետեւեալ տիտղոսով. Цыганы, пѣскольکو словъ о нарѣчѣяхъ закавказскихъ цыганъ, որ թարգմանուելով անգղիերէն՝ տպուեցաւ Journal of the Gypsy Lore Society (Նոր շար, Հտ. 1, Թ. 3. — Հտ. 2, Թ. 3 և 4) ուսումնարանի մէջ:

Հեղինակը մէջ կը բերէ համառօտիւ ինդոյն վիճակը, Առաջին անգամ Հ. Ն. Սարգիսեանի, (Տեղագրութիւն Ի Փոքր և Ի Մեծ Հայս. Վննետիկ, 1864) հրատարակութեան մէջ կը հանդիպինք մենք հայ-Ռոշաներու լեզուին յիշատակութեան, որ աւելի կամ պակաս խանգարուած ձևի ներքեւ՝ միայն 89 բառերու ցանկ մը կը ներկայացընէ: Իսկ Ա. Պասպատի Ռոշանախորութիւն Բուշաներու վրայ (Etudes sur les Tchighianes. Կ. Պոլիս, 1870) հրատարակութիւնը կը յիշէ միայն Եւդոկիոյ հայ-Ռոշաները:

Պատկանեան կ'ընծայէ մեզի 46 նախադասութիւններ և 238 բառեր, հանդերձ կարճառօտ ցերեկանական ուսումնասիրութեամբ մը: Այս նիւթերն ընդունած էր նա E. G. Weidenbaum անունով անձէ մը, որ իւր կարգին ձեռք բերած էր գա-

1. Բ. Օր. ԻԱ, 19. — ՀԹ. Գ, 1. — ՍԴ. ԶԻԶ, 5. — ԱՏԻԿ, Ե, 10, 12, 15.